

УДК 329.17:130.2 (477)

А.О. СОШНИКОВ

МЕТАМОРФОЗИ «ХУТОРЯНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ» П.КУЛІША

Сошніков Андрій Олександрович – кандидат філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, юридичної журналістики і мовної підготовки Харківського національного університету внутрішніх справ.

У статті наголошується, що актуальність цієї теми обумовлена тим, що, мабуть, в усьому українофільському русі XIX ст. важко знайти більш своєрідну і амбітну фігуру, ніж Пантелеймон Олександрович Куліш. Зараз його політичні і культурологічні погляди подаються у дуже вибіркового вигляді і, як правило, охоплюють лише початковий період творчості цієї неординарної людини. Тому мета даної статті – дослідити метаморфози «хуторянської філософії» П.Куліша в контексті розвитку української національної самосвідомості та європейської інтелектуальної традиції.

Ключові слова: українофільство, хуторянська філософія, національна самосвідомість.

В статті говориться о том, что актуальность этой темы обусловлена тем, что, наверное, во всем украинофильском движении XIX в. сложно найти более своеобразную и амбициозную фигуру, чем Пантелеймон Александрович Кулиш. Сей час его политические и культурологические взгляды подаются в очень выборочном виде и, как правило, охватывают лишь начальный период творчества этого неординарного человека. Потому цель данной статьи – проследить метаморфозы «хуторянской философии» П.Кулиша в контексте развития украинского национального самосознания и европейской интеллектуальной традиции.

Ключевые слова: украинофільство, хуторянская философия, национальное самосознание.

The article emphasizes the topicality of the subject by the fact that in the whole Ukrainophilia movement of the 19th century it is probably very hard to find a more distinctive and ambitious figure than Panteleimon Alexandrovych Kulish. Nowadays his political and culturological views are cited very selectively, and as a rule they embrace only the works of this extraordinary man. Therefore, the objective of the given article is to trace the metamorphoses of «Philosophy of khutorianstvo» of Kulish in the context of the development of Ukrainian self-consciousness and European intellectual tradition.

Key words: Ukrainophilia, Philosophy of khutorianstvo, national self-consciousness.

© А.О. Сошніков, 2012

Постановка проблеми. В усьому українофільському русі XIX ст. важко знайти більш своєрідну і амбітну фігуру, ніж Пантелеймон Олександрович Куліш. Людина, про яку в сучасній Україні згадують дуже рідко й обережно. Зараз його політичні і культурологічні погляди подаються у дуже вибіркового вигляді і, як правило, охоплюють лише початковий період його творчості. Ми ж спробуємо ліквідувати цей пробіл, розповівши багато чого з того, що нині замовчується із біографії цієї неординарної людини.

Мета дослідження. Дослідити метаморфози «хуторянської філософії» П.Куліша в контексті розвитку української національної самосвідомості та європейської інтелектуальної традиції.

Виклад основного матеріалу дослідження. П.Куліш народився у містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії, вчився в Новгород-Сіверській гімназії, де захоплювався творами російських письменників Пушкіна, Жуковського, Державіна. Під час навчання Куліш читає також твори Квітки-Основ'яненка, Гоголя, захоплюється збіркою українських пісень Максимовича та так, що, як потім він писав у 1834 р., «в один день» з «великоруського народника» зробився «народником малоруським».

Залишивши після п'ятого класу гімназію, Куліш працює домашнім учителем у поміщицьких маєтках і, зрештою, поступає у Київський університет, який, втім, так і не закінчив: через від-

сутність документів про дворянське походження йому не дозволили продовжити навчання. Куліш дістає посаду в Луцькому дворянському училищі, потім працює в Києво-Подільському училищі і ряді інших. У 1843-44 рр. Куліш зближується з українськими ліберальними діячами, зокрема з М.І.Костомаровим і М.В.Білозерським. У цей час він захоплюється вивченням етнографії та історії України, збирає українські фольклорні твори. У січні 1847 р. Куліш одружується з сестрою В.М.Білозерського Олександрою Михайлівною, яка згодом стане відомою як письменниця Ганна Барвінок. Близьке знайомство Куліша з Костомаровим і Шевченком приводить його до Кирило-Мефодіївського товариства. Позиція Куліша у товаристві була найпоміркованішою: «Ділом нашим нехай би була щира праця над освітою самих себе й інших. Занедбайте політику!» [1, с.17].

У 1847 р. Куліш їде за кордон, але у Варшаві за наказом з Петербурга був заарештований і повернутий назад. Арешт був викликаний викриттям і слідством над членами Кирило-Мефодіївського товариства. На слідстві Куліш вів себе досить ганебно, відмовляючись від участі у товаристві і доводячи свою вірність самодержавству. В результаті Куліш дістає досить незначне покарання. Його було «адміністративно» заслано на три роки до Тули, де він працював і був добре матеріально забезпечений, приятелював з губернатором і жандармськими чиновниками, писав свої твори,

займався самоосвітою, зокрема вивчав західно-європейські мови. Переляк, якого зазнав Куліш під час слідства, залишився в нього на все життя. В усіх своїх наступних працях він завжди заперечував свою участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Всіляко намагаючись підкреслити, ніби він ніякого відношення до Кирило-Мефодіївського товариства не мав, Куліш називає товариство не інакше, як «хлоп'яча забава», «мізерна справа». А в примітці до своєї поеми «Куліш у пеклі» (1896р.) прямо заявляє, що був «противником» цього товариства [6, т.ІІІ, с.36]. А про свою «Повість об украинском народе», яку він написав під час перебування у товаристві, говорить як про «нісенітницю», яка заслуговувала на кару хіба що реготом: «Се була компіляція тих шкодливих для нашого розуму видумок, що наші літописці видумували про ляхів... Се була одна з тих утопічних і фантастичних праць, без критики, з яких позшивана в нас уся історія боротьби Польщі з Москвою» [4, с.34]. У грудні 1850 р. царський уряд прощає Куліша. Він переїжджає до Петербурга, де починає співробітничати у журналі «Вестник Юго-Западной и Западной России». Разом з Костомаровим Куліш працює в Археографічній комісії, готуючи до видання «Акты Южной России». У 1860 він разом з Білозерським видає альманах «Хата», а в 1861-62 рр. – журнал «Основа». В цей час Куліш зближується з журналом Каткова «Русский вестник».

Після придушення царизмом польського повстання 1863 р. Куліш їде до Варшави, де, займаючи досить високу урядову посаду, втілює в життя офіційну русифікаторську політику. Перед виїздом до Варшави Куліш писав до М.Д.Білозерського: «Земляки-ліберали збентежені моєю готовністю їхати до Польщі, та що на них дивитися! Політика – не наша справа: для цього треба бути багатим і сильним; а терпіти нужду і гоніння через непевні надії на зміну обставин безглуздо. Двадцять років я діяв у так званих національних інтересах – і яких же результатів досяг! Тепер обмежуюсь просто наукою, простим вивченням того, що було у давнину, а яке застосування зробить нове покоління з моїх літературних праць – це його справа. Між тим, примиряючись з урядом, я, можливо, одержу дозвіл видавати журнал у широких розмірах – і спасу себе для літератури, тоді як, йдучи попереднім шляхом, загину під гнітом самої матеріальної нужди» (Киевская старина, 1901, липень-серпень, стор.67). У Варшаві Куліш прослужив до 1867 р., одержавши за службу різні «поощрення» і зняття будь-яких обмежень за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. У 1865-67 рр. у Варшаві він зближується з Партицьким, братами Барвінськими, Пулюєм та іншими ліберальними галицькими діячами. Разом з тим І.Франко підкреслює, що Куліш «не знав Галичини, не знав ні умов, ні людей, з якими хотів ставати до праці», а тому і діяльність його не мала важливих наслідків (9, т.16, с.166). У 1870-80-х рр. Куліш знову зближується з галицькою інтелігенцією, прагнучи організувати видання української газети в Галичині (з цією метою він навіть збирався прийняти австрійське підданство). У 1887 р. Куліш прибув у Львів, але, розчарувавшись

у галицькій інтелігенції, яка не підтримала його «культурницької» діяльності, повертається назад і самотньо осідає на хуторі Мотронівці, де посилено займається перекладом Біблії на українську мову. У творах останнього періоду життя Куліша виявляється якась хвороблива розлюченість проти всього навколишнього світу, настирне прагнення забитись від людей «на хутір», звільнитись від шарпанини суспільного життя, заглибитись у «душевні рефлексії» і релігійне світоспоглядання. Тому цілком слушно І.Франко зазначав, що твори ці роблять «прикре враження», «повні якоїсь сліпої пристрасності, нав'язні злобою, нетолеранцією, ненавистю до людей – все це в ім'я якоїсь дивно понятої культури» [10, с.307].

Про його останній цикл поезій «Хутірські недогадки» Б.Грінченко писав, що «се справді недогарки – недогарки розуму», «чадного і озлобленого». Тут вміщені вірші часто просто «непристойні», з ганебними нападами на селян-хліборобів, яких Куліш називає «хамами», докоряє, що «сі злидні в зачіпках сиділи і волі ждали», «на хлібі панському жили» і т.д. І може найбільш виразно ганебне обличчя Куліша в його ставленні до славного минулого українського народу виявляється у вірші «До рідного народу»:

Народе без пуття, без честі і поваги,

Без правди у завітах предків диких,

Ти, що постав з безумної одваги

Гірких п'яниць та розбишак великих!

Вже в перші роки знайомства виявляється протилежність вдачі і поглядів Куліша та Шевченка. Сам Куліш в автобіографії потім писав: «Тільки Куліш не зовсім уподобав Шевченка за його цинізм: зносив його норови ради його таланту. А Шевченкові знов не здалась до смаку та аристократичність Куліша. Можна сказати, що не зійшовся низовий курінник, січовик із городовим козаком-кармазинником. А були справді вони представителі двох половин козаччини.

Шевченко репрезентував собою правобережну козаччину, що тікала на Січ, а з Січі верталась на панські добра гайдамаками... Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петру «Малоросійську Колегію», помагало цариці Катерині писати наказ і завести на Україні училища замість старих «бурс» («Правда», Львів, 1868, стор.285-286). Куліш завжди підкреслював «малоосвіченість» Шевченка. За його словами, це був, хоч і великий, але «необізнаний з наукою дух». З відвертою неприязню пізніше Куліш почав обзивати музу Шевченка «полуп'яною», «розпущеною». А в другому томі «Истории воссоединения Руси» Куліш вже прямо й відкрито говорить, що суспільство може зібрати лише «невелику, дуже невелику кількість віршів Шевченка в житницю свою; решта була б у його очах не краще сміття», «егоже возметавет ветер от лица земли». «Відкинення багато чого з того, що написано Шевченком у його гірший час, було б, з боку суспільства, актом милосердя до тіні поета, що уболіває на берегах Ахерона про колишнє запаморочення своє». «Він «між дітей нікчемних світу» часто був нікчемніше всіх» [5, т.ІІ, с.24-26].

Кулішеві більше імпонувала творчість поетів, подібних до Щоголева і Кузьменка, яких він називає щиро народними поетами, виразниками народного духу. Прикладом поезії Кузьменка може бути вірш «До дітей», де висловлюється туманна надія на щасливу долю-волю:

Ярко зірка сяє;
Вона нам щасливу
Долю обіцяє.

Шляхом досягнення щастя народного цей поет вважає пасивні терпіння, чекання, сльози і молитви, в кращому разі – просвіту і науку:

Буду працювати,
Буду сльози лити,
Да в щедрого бога
Вам долі просити

Схвалюючи ці «первоцвіти» Кузьменка, Куліш тим самим яскраво виявляє своє ставлення до злободенних питань сучасного йому життя. Такого гатунку плачами-молитвами переповнені і його власні твори в усіх його петичних збірках.

Всі історичні твори П.Куліша, в тому числі і «История воссоединения Руси» є обстоюванням тези про велику «історичну значність релігійної філософії південноросійського народу» [5, т.ІІ, с.130]. На думку В.Щурата, певний вплив на світогляд Куліша безперечно справила філософія Спінози, причому спінозизм вплинув головним чином у поетичній трансформації Байрона і Шеллі [11, с.83]. Та найголовніше, що тут слід підкреслити, це те, що вплив Спінози на Куліша був не визначальним. Спіноза усуває Бога з природи як активне начало, як творця, він проголошує своє знамените пантеїстичне положення: природа сама собі причина. Навпаки Куліш ніколи не покидав ґрунту релігії, теології, навіть тоді, коли він хизується спінозизмом: «Всевишній! Я Тобі молюся, молекул космосу твого». Він намагається поєднати спінозизм з теологією, але на базі останньої. Що ж до наук, створених людьми, то Куліш не заперечував і їх значення, але за однієї умови – коли вони будуть підпорядковані божественному одкровенню. Науки, що не пройняті словом божим, не мають права претендувати на роль справжніх наук – вони такі ж безсилі, як безсильний розум людський у порівнянні з божественним розумом. Певний вплив на Куліша справили погляди Ж.-Ж. Руссо, на якого він посилається, обґрунтовуючи свою «хуторянську філософію» у праці «Хуторная философия и удаленная от света поэзия». Тут він закликає до спрощення, повернення до природи, яке може більше навчити, ніж зіпсоване цивілізацією людське суспільство. «Селянська теорія Куліша, - писав В.Петров, - русоїстична, і він підходить до українського селянина, як до того «ідеального дикуна», що його проповідували Руссо, Шатобріан, німецький романтизм, утопічний соціалізм тощо, - як до ідеальної людини, що зберегла свою природність, простоту, близькість до первісних джерел і лишлася незіпсованою від штучної цивілізації» [8, с.11].

Щодо конкретних питань розвитку історичних подій на Україні, взаємин України з Польщею, Росією, Туреччиною, оцінки ролі козацтва та інших

верств українського народу в історичному процесі, погляди Куліша протягом його творчості зазнали досить значної еволюції. Він все більше й більше підкреслює «вади» козацтва, його «зловредність», і зрештою прямо заявляє, що «буття козацтва мало характер часто негативний, ніколи - позитивний», що «козаки не мали не лише релігійної, але й політичної тенденції», а були просто «розбійниками» і «грабіжниками», це були «наші пірати», «наші кроваві месники і непробудні п'яниці». Так, в одній з приміток до своєї поеми «Куліш у пеклі» він пише: «За цю спритність, жвавність молодецьку і хмелинушку кабацьку, під усякими її проявами, вихваляє нас підсліпуватий Костомара і п'яний, як темна ніч, Шевченко» [6, т.ІІІ, с.52]. І польські загарбники зрештою виявляються у Куліша не такими вже й поганими. Якщо фарби, якими Куліш змальовує козацтво, поступово чорнішають, то фарби для змалювання польського панства все світлішають. І кінець кінцем, він показує польських загарбників як «найкорисніших колонізаторів України, ревних просвітителів суспільства, енергійних розповсюджувачів продуктів високої цивілізації в неучьому напівазіатському середовищі нашого народу» [5, т.ІІ, с.143]. Свою точку зору про відносини між Польщею і Україною у минулому Куліш намагається поширити і на розгляд сучасних йому українсько-польських взаємин. Це яскраво виявилось в його «Крашанка русинам і полякам на Великдень 1882 р.». Тут Куліш продовжує ганьбити «дикє в своїй нетямі і занедбанні мужицтво», «п'яне козацтво», з його керівниками Косинським, Наливайком, Хмельницьким, обливає брудом народну творчість. «Проповідниками нашими, - пише Куліш, - були темні на очі і на розум кобзарі» [2, с.27].

З другого боку, він всіляко уславлює польських загарбників як «культурників і колонізаторів України». Куліш закликає до єднання русинів і поляків. Треба зараз подати руки один одному, пише Куліш. Але русин перший цього не зробить, «бо вони, яко народ, систематично придушений убожеством і послідующий у цивілізації між усіма Слов'янами, не здоліють піднятися до самоосуду». Русини «у своїм варварстві», «у своїй несвідомості історії яко науки» почувають себе пекельно ображеними. Польські інтелігентні верства, пише Куліш, люди цивілізовані, тому вони й повинні починати примирення. Звертаючись до «поляків-культурників», він закликає: спасайте темний народ русинський, «псевдопросвічених від гайдамацької філософії» [2, с.20-40]. «Крашанка» Куліша була вороже зустрінута майже всією галицькою інтелігенцією. Найбільш влучна і глибоко наукова критика «Крашанки» Куліша належить І.Франку: «Д.Куліш бажає братерства між русинами й поляками, - пише І.Франко. - Добре – і ми його бажаємо, так як бажаємо щирого братання нашого народу з кожним другим. Та тільки ж кого розуміє Д.Куліш під назвою «поляки», «ляхи»? Дивна річ! Гадав би хто, що польський люд. Та де там! Він розуміє панів, власників, а про люд йому байдуже». З цих слів І.Франка видно, що Куліш розуміє братання двох народів лише як єдність панівних верств

народів. Причому це братання, або як часто говорять Куліш, компроміс, повинно відбуватися не на рівноправних началах, а з принципом єдності коня і вершника. Безперечно, що це останнє не могло не викликати обурення і Франка, який показує, що заклик Куліша до компромісу з поляками означає по суті те, що «русин мусить зречися своїх норівів і навіть своєї розмови» [10, т.17, с.191].

Куліш, особливо у другій половині свого життя, цілком недвозначно заявляв про необхідність об'єднання народів на основі Російської імперії на чолі із самодержцем:

Топімо ж у Дніпрі ненависть братню дику,
Спорудимо втрьох одну імперію велику,
І духом трьох братів освячений диктатор,
Нехай дає наш лад свободи імператор

Відшуковуючи причини міжнаціональних війн, Куліш приходив висновку, ніби цими причинами були «попівські інтриги». Він обрушується на православне і католицьке духовенство, яке нібито винне в усіх українсько-польських війнах, тому що не дотримувалося христових заповідей братолюбства і нашттовнуло один народ на інший. Погляд Куліша на православних і католицьких попів, яких він називає «обманщиками, кудлатими ліцемерами», що сфальшували христову науку, приводить його до туркофільства. У своїх пошуках чистої, неспотвореної «правди Христової» в останній період свого життя він звертається до Арабії, до ісламу, вбачаючи в Магометі, «вірному учневі» Христа, пророка любові і справедливості. В «Хутірній поезії» Куліш писав:

Покину земляків шляхом казацьким давнім...
Та ні! Не зупинюсь на Запоріжжі славнім,
Шукатиму душі у Турчина одради...

Там більше знайдеться, ніж на Україні, правди.

Ця думка оформилася у Куліша у 1880-ті рр. і знайшла своє втілення у «Магометі і Хадизі», «Байді, князеві Вишневецькому», «Марусі Богуславці»:

Лях, Москаль, Татарин, Турчин,
Поміж себе браття:
Розлучило їх попівське
Ненависне зазяття.

Отже, попівство відійшло від первісних принципів християнства, перетворило ненависть і хижість у норму відношень між людьми і народами. Звідси й усі історичні колізії та катастрофи. Оскільки «правда Христова» перейшла до магометан, то їх намагання підкорити Україну є справедливим і корисним для українського народу: магометани несуть з собою культуру, закон любові. Осман з «Марусі Богуславки» говорить:

Обгородимо Україну
Зробим божим раєм,
Віру вірою зоставим
І звичай звичаєм.

І не буде вже козацтво
Бурею літати,
Та людей безоборонних
Грабить – руйнувати.

Куліш ідеалізує не лише магометанство, але й весь устрій турецького життя, побуту, всіляко підносить різні чесноти турків. У з'єднанні з турками

й під їх проводом Україна повинна відродитися на основі справжнього християнства. У поемі «Байда, князь Вишневецький» Байда звертається до своїх товаришів:

Я пороблю вас справді лицарями,
Високими стовпами християнства, -
Не тими, що втішаються кострами,
І божий світ пустошать ради панства.
Ні, станьмо без пересуду до віри
Під бунчуком червоним Солімана,
Наслідника культурників Каліфів,
Правдивого великого Султана.
Під ним свободу совісті і віри
Обороняти будемо від Риму.

Заклики Куліша стати під «бунчуком червоним Солімана», йти на виучку до турків, його нестримна ідеалізація магометанства були вкрай реакційними, глибоко ворожими українському народові, який завжди вбачав у татаро-турецьких загарбниках своїх лютих віковичних ворогів. Тому цілком природно, що туркофільство Куліша викликало широку хвилю гніву й обурення серед усієї демократичної української інтелігенції.

Хоч Куліш мав широкі особистісні й літературні зв'язки з багатьма громадськими діячами, письменниками, вченими, урядовцями, але завжди залишався самотнім. Це пояснюється, мабуть, і тим, що він, як «герой, якого не зрозуміли», сам прагнув до цього. Як писав Куліш у 1852 р: «Учуся бути самотнім: надійніше цього становища нічого немає на світі». І це в той період, коли в усій країні піднялась могутня хвиля громадської активності, що була викликана боротьбою за знищення кріпацтва. Куліш виступає з проповіддю так «званої хуторної філософії», яка, з його точки зору, є єдиною відповідною інтересам і поглядам українського народу. Основним джерелом своєї «хуторної філософії» Куліш вважає Біблію. Для того, щоб людина перейнялася цією єдиною вірною філософією, вона повинна проникнути у дух святого письма. Для інших народів, проводить думку Куліш, може й необхідна «усяка премудрість книжна», українцям, як народові особливому, обраному, треба керуватися тільки словом божим, треба, щоб «чоловік читав тільки одну книжку, великий заповіт великого всемирного учителя, а божий мир розумів більше серцем, ніж головою» [3, с.16]. Пославшись на Біблію як на авторитетну підставу своїх розумувань, Куліш далі розгортає свою аргументацію щодо суті українського народу і його історичної долі. Основою його концепції є твердження про протилежність міста і села, переваги села, а ще краще – хутора, над містом і про одвічно селянський характер українського народу. Куліш виступав реакційною критикою промислового розвитку України: «Нехай гуркотять і свищать чавунки, кому їх треба», а українцям немає потреби змінювати «свій тихий холодок» на «міський шум». Ідеалізуючи та виправдовуючи відсталість, «хуторянство», Куліш писав: «Ми вважаємо, що коли на щось потрібно, щоб одні люди попереду всіх йшли, то, очевидно. Потрібно і те, щоб інші, як ми, українські хуторяни, позаду лишалися». Городяни, говорить Куліш, «золотому ідолу кланяються», у місті «половина з

нас у золоті купається, а половина в вонючій грязі тоне, од пекельної роботи чучверіє і з голоду гине» [3, с.10].

Отже, міста – це соціальне зло, тому що там панують несправедливість, нерівність, гноблення, тому що там цивілізація, наука, що відійшли від слова божого. Міста ворожі українському народові ще й тому, намагається довести Куліш, що там живуть в основному люди інших націй – росіяни, євреї, а якщо й є українці, то це «перевертні». Взагалі, місто – це явище не українське, а іноземне, і українцям нічого «слідом за чужоземцем бігати». «Оставайтесь собі при своїй городянській філософії, - проголошує Куліш, - а нам дозвольте нашу селянську філософію проповідувати, взявши її прями́нінько з тої книжечки, котру сотнями років великі городи затуманюють, та й досі не затуманили» [3, с.27].

Підавши критиці міста, Куліш всіляко уславлює хуторянське життя як нібито найбільш відповідне духові, історії і звичаям українського народу. Хуторянське життя на протилежність міському чесне, справедливе, людяне. Куліш малює ідилічну картину щасливого, заможного, тихого і спокійного життя українського селянства. «А на що ж нам, панове, багатшими бути? – пише Куліш. – Хіба в нас їсти й пити нічого, або нема сорочки, свитини й кожушини, або не тепло нам у нашій хаті, або нема простору кругом хати, або нізащо нам справити по своєму закону весілля, чи родин, чи хрестин, чи чого? Нащо ж нам це навісне багатство?» [3, с.17)].

Висновки. Такий життєвий і творчий шлях Куліша, таке його ставлення до власної творчості і творчості інших, така ця постать, що залишила значний, а разом з тим суперечливий і невизначний слід в історії української культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Кирилюк С.П. Пантелеймон Куліш [Текст] / С.П. Кирилюк. – Харків – К.: Держвидав України, 1929. – 94 с.
2. Куліш П.О. Крапанка русинам і полякам на Великдень 1882 р. [Текст] / П.О.Куліш – 2 вид. з додат. післяслова. – Львів: Друк. Т.-ва ім.Шевченка, 1882. – 40 с.
3. Куліш П.О. Листи з хутора. [Текст] / П.О.Куліш. – Львів: Накладом укр.-рус. видав. спілки, 1906. – 86 с.
4. Куліш П.О. Хутірні поезія [Текст] / П.О.Куліш – Львів: Друкарня Товариства ім. Шевченка, 1882. – 137 с.
5. Кулиш П.А. История воссоединения Руси: в 2-х т. [Текст] / П.А.Кулиш. – СПб.: Изд-во т-ва «Общественная польза», 1874. – Т.1. – 363 с.; Т.2. – 456 с.
6. Кулиш П.А. Сочинения и письма [Текст] Т.3. / П.А.Куліш / Изд. А.М.Кулиш; под ред. И.Команика. – К.: Тип. Мейнандера, 1908. – 335 с.
7. Куліш П.О. Твори [Текст] Т.6: Руська письменність / П.О.Куліш. – Львів: Просвіта, 1910. – 700 с.
8. Петров В.П. Романи П. Куліша [Текст] / В.П.Перов. – К.: Рух, 1930. – 211 с. – (Бібліотека повістей і романів).
9. Франко І.Я. Твори: в 20 т. [Текст] Т.16: Літературно-критичні статті / І.Я. Франко / під ред. О.Є. Корнійчука. – К.: Держлітвидав, 1955. – 468 с.
10. Щурат В.П. Філософічна основа творчості Куліша (В 25-ліття смерті письменника) [Текст] / В.Щурат. – Львів: Накладом автора, 1922. – 132 с.